

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR PROBLEMI

The Problem of Literary Relations

Tural MIRZƏLİYEV*

Özet: Ünsiyetten doğan ilişki hem karşılıklı ve ya bir taraflı, hem de ihtiyaçtan oluşur. Aynı prosüdürü halkların (kültürlerin) da hayatında takip ediyoruz. Bu bakımdan edebi ilişkiler şöyle tasnif edilir:

1. Başka halkaların edebiyatıyla ilgiden doğan ilişki

2. Başka halkaların edebiyatıyla ihtiyaçtan doğan ilişki

Birinci ilişki türünü yarım ilişki olarakta isimlendirile bilir. Mektelede bu ve başka edebi ilişki şekillerinin özellikleri tahlil edilir.

Anahtar Kelimeler: Edebi İlişki, Fark, Benzerlik, Doğu, Batı.

Abstract: The problem of literary relations scrutinizes by new criteria in this article. Two models determines on the basis of examples to literary relation:

1. Relation arising from interest

2. Relation arising from need.

Article includes an information about the features and causes of these models.

Key words: literary relations, difference, same and different thinks, East, West

İnsanın fertten şahsiyete dönüşme sürecini topluma da ait edebiliriz. Diğer insanlarla ilişki kurmaya başlayan fert toplum içinde kendini tanımaya başlar. Şöyleki ferdin şahsiyete dönüşme süreci başlar.

Eğer toplumu insan gibi düşünsek herhangi bir kabilenin, taifenin ve bunların diğer toplum üyeleri ile ilgisi, aynı etnik birliğin halka ve millete dönüşmesinin esasını teşkil eder. Burada karşılıklı faydalanmaların düzeyinden ve ihtiyacından kat sayısı değişir. Bana göre etnik grubun millete dönüşmesi de bu kat sayısı ile ilgilidir: senin başkalarına ve başkalarının senin varlığına düşüncene ihtiyacı ve bundan doğan ilişkinin niteliği aynı toplumun millete dönüşme faizinin göstergesine dönüşür.

* Azərbaycan, Qafqaz Universiteti

Her hangi milletin birliğini ilk önce etnik özellikler ve bunun esas göstergeleri olan dil, folklor, gelenekler teşkil eder. Ama bu kendiliğinde milli kendini anlamaya götürür. Şöyleki sadece başkalarından farklı olmaya diferenselliğe delalet eder. Kesin mekan anlayışı ve yukarıda söylediğimiz gibi dilin aynı mekanla olan bağlılığı artık ikinci merhalede ve bu zaman halk ortaya çıkar. Her hangi bir halkın millete dönüşmesi bana göre hayata, kendine ve başkalarına ilişkide yeteri kadar düşünce tarzı olması ile ilgilidir. Bu merhalede dil, folklor, gelenekler ve mekan özellikleri sadece anlam bakımından bizim olmaktan düşünce tarzımız ve ya bu tarzın bir kısmı gibi bizim olmak düzeyine yükselir; artık biz onlara tarihten gelen varlık gibi değil, hem de günümüz hayatın esasını bizim düşüncemize dayanan göstergeler gibi görüyoruz. Örneğin, artık biz dilden sadece halkın ünsiyet aracı gibi değil, aynı zamanda başkalarını başka halkları anlamak, uluslararası diyalog, milli düşünce olayı gibi faydalanabiliriz.

Edebiyat hem de dil olayıdır. Eğer günlük dilimiz birbirimizle ünsiyet olayı gibi ortaya çıkarsa, edebiyat çeşitli zamanlarda yaşanmış düşüncelerin gelecek nesillerle konuşma biçimidir. Coğrafi ölçekli büyütsek edebiyat hem de halkların birbirleriyle olan kültürlerinin, dünya görüşlerinin takas biçimi prosüdürüdür. Şöyle ki bu sonuca gelmek için istenilen bir halkın dönemiyle ve ya düşünce tarzıyla aynı milletin ve ya dönemin insanının psikolojisiyle tanışmak için ilk önce edebiyatını bilmek gerekir. Çünkü edebi ürün milli zevk ve tefekkür olayını yansıtan en güzel ve dolgun araçtır. Edebiyatın ananevi tanımı “hayatı edebi karakterler aracıyla yansıtan söz sanatı” olmasıdır. Yani Ferudun bey Köçerli'nin tabiriyle “ayinyeyi – heyatdır”. Ama bu “ayna” sadece bize hayatı göstermekle kalmamış, edebiyat hem de “hayatı izah eder” (Belinski), hem de “hayata etkiler” (Dobrolyubov). Biz her hangi bir halkın edebiyatını öğrenmekle aynı halka sadece bir aynada bakmıyoruz, hem de halkın hayatının izahıyla tanışıyor, aynı halkın hayatını etkileyen en önemli özellikleri takip ediyor, olayların gelişmesini doğru anlıyoruz.

Ünsiyetten doğan ilişki hem karşılıklı ve ya bir taraflı, hem de ihtiyaçtan oluşur. Aynı prosüdürü halkların (kültürlerin) da hayatında takip ediyoruz. Bu bakımdan edebi ilişkiler şöyle tasnif edilir:

1. Başka halkların edebiyatıyla ilgiden doğan ilişki
2. Başka halkların edebiyatıyla ihtiyaçtan doğan ilişki

Birinci ilişki türünü yarım ilişki olarakta isimlendirile bilir. Folklor örneklerindeki benzerliği değil (örneğin, Homer – Dede Korkut süjelerindeki

benzerlik, çünkü bu zaman etkinin yönünü genelliklə kaynağını tespit etmək zordur) direk Yazılı Edebiyat örnəklərinə bakalım: böyük bir dönmədən (20 yūzyıla kadar) yararlanma, ilgi Dođudan Batıya yōneliktir. Nizami, sūjələrin, konuların və tamamiylə Avrupa edebiyatından etkilendiğini gōrūyoruz (örneğin, Karlo Totsi`nin “Şahzade Turandot” pyesi – Ş. Gurbanov, eserleri 2 cilt, s.197). Gertsen kendinin “Efsane” eserinde İgumə`nin kızının güzelliğini şöyle tasvir eder: “Kalenin yakınlığında Nizami`nin tasvir ettiği gibi Dođu`nun kızları kadar çekici bir hanım vardır” (Ş. Gurbanov, 2 cilt, s.197). Hatta bazen bu etki benzetme üslubunda kendini gōsterir. Elbette bu gibi durumlar tesadūfū olaylar gibi dikkat çekmemelidir. Teşbih Nizami`nin sanatkar karakterinin bu ve ya diğer yōnden fazla olduğunu gōstermesi açasından önemlidir.

Doğrudur, bu gibi durumlarda Nizami, Sedi, Hafiz, Cami, Rumi gibi sanatkarlara her hangi bir halkın değil, sadece Doğu edebiyatının temsilcisi gibi bakılırdı. Bunu için de, bu ilişkiler bize edebi ilişki özelliğlerinden çok tarihi bakımdan dikatimizi çeker.

Edebi ilişkilerin ikinci merhalesinde yarım ilişki yerini tam ilişkiye bıramıştır. Bu sūreci hem de kendi gelişme sūreci gibi de izah ede biliriz- her hengi toplumun geçmişinden gelen, sahip olduğu beraber yaşama ve ahlak kendi değerini kaybettiğinde ve ya zayıfladığında (bu ise çeşitli sebeplerle izahedile bilir. Örneđin, dini özelliğlerin zayıf olması hem de temsilcilerin yarım olmasından kaynaklanırdı) yeni biçimlerin oluşmasına neden olur.

Bunun içinde böyle dönmelerde diđer edebiyat sadece edebi örnək gibi deđil onlara hem de bařka farklı dūnya gōrūřü, farklı sosyal deđerler tařıyıcısı analımında ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç bir çok yōnden kendini gōstere bilir ama esas özelliğ örnək olmasıdır. Azərbaycan Avrupa edebi iliřkilerinin tarihinde ikinci merhale 19. yūzyıldan bařlar. Dođrudur, karřı tarafın iliřkisi birinci merhalede kalır (Bestujev – Marlinski`nin, Lermantov`un, Puřkin`nin, Kafkazi – Dođu`nu etkileyen Dođu idi, sonradan bu bakıř Tostoyla deđiřiklik kazandı). Bu merhalede Azərbaycan Tūrklerinin yařadıđı yer deđil, Dođu ülkesi önemlidir. Ama Azərbaycan edebiyatı yeni biçim ve manzum kazanmak ister ve dönmənin en gūlūsü gibi Avrupa`dan yararlanır.

Fikirlerimizi örnəklərlə anlatalım:

Bize ulaşan Yazılı Edebiyat örnəkləri içerisinde biz Avrupalı karakterlərlə ilk defa Nizami Gencevi`nin eserlerinde karşılaşıyoruz. “Hosrov ve şirin” de Rum kumandanı ve onun kızı Meryem, “Yeddi Gūzel” de Rus ve Yunan güzəlləri bař kahramanlar değildir. “İsgendename”de eser İsgender karakteri üzerinde

biçimlenir ve bilim adamların örneğinde diğerleriyle tanışır. Ama bu Avrupalılık hala coğrafi anlamdadır, aynı karakterleri biz kolaylıkla Türk, Fars, Arap ve b. Doğu halklarının temsilcileri ile karşılaştıra biliriz. Bu zaman karakterlerin dünya görüşünde her hangi çelişki ortaya çıkmamış, eserde belli değişiklikler yapmak zorunda kalınmıştır. Çünkü Nizami için İsgender, fikirlerini onun üzerine “yüklemek” bakımından tarihi şahsiyet gibi dikkat çeker, ama yunan halkının psikolojisini ve hayatını yansıtan karakter gibi ilgi doğurmamıştır. 19. Yüzyılda Ahundzade`nin hayatına baktığımızda başka fikirleri görüyoruz. Müsyo Jordan sadece coğrafi yer olarak değil hem de düşünce olarak Avrupalıydı. Yukarıda söylediklerimizi Müsyo Jordana uyguladığımızda idealar bozulur, eksiklikler olur. Araştırmacılar Müsyo Jordan`nın ilk Avrupalı karakter olduğunu söylerken bunları da göz önünde bulundurmuşlar.

Azerbaycan Edebiyatında Avrupa ile ilişki karakterler aracılığıyla başlamıştır. Bize göre bu ilişki sadece Müsjo Jordan da değil aynı zamanda Molla İbrahimhalil Kimyager, Derviş Mesteli şah, Şeyh Nasrullah gibi Doğu karakterleriyle de transformasiya yapılmıştır. Ölüler, dolandırıcıların taşıyıcıları Doğulu, yenilik terakki taraftarları ise Batılılardır. Artık Avrupa fikir mekanının ismiydi ve bu mazmunda biz zayıf olsak da keyifli İsgenderi Müsyo Jordan`ın halefi olarak düşünemeyiz.

Genellikle biz geçen asrın 20`li yıllarına kadar kötü Batı karakterleriyle karşılaşmıyoruz. Müsyo Jordan`la Mesteli Şahları beraber takdim ederek okuyucuyu kıyaslamaya davet etmiş, ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa taraftarlarının mevkiiyi zayıflamıştır. Bu da “karşıdurma” Avrupa taraftarlarına geçmesine ve aynı taraftarlar arasında Avrupa`dan faydalanmanın fikir ayrılıkları oluşmasıdır. Yani bazıları Avrupa`ya “Meftun” olmuşlar, bazıları ise Avrupa`nı sadece “beğeniyorlardı”. Burada niyet sadece ilişkinin edebi tarafı değildir. Aynı sanatkarların hayat ve faaliyetleri gösterir ki onların Avrupa`dan faydalanması daha çok içtimai olay ve edebiyata ilgili olmuştur.

“Edebi ilişkiler termini mana ve nitelik açısından birbirinden farklı anlayışlar toplusu gibi çok zaman farkına varılmadan çeşitli dönemler için aynı şekilde kullanılmış, bu da sonuçta ilmi esası olmayan beraberliklere getirmiştir. Rusya – Azerbaycan edebi ilişkilerinden bahs edildiğinde bu ilişkilerin sadece 19. yüzyılın içtimai siyası olayları farklı farklı anlamları olduğunu söyleye biliriz. Edebi ilişkiler çevresinde dikkat çeken bu biçim çeşitliliği aynı ilişkilerin çeşitli dönemlerdeki yeni nitelikleriyle ilgilidir” (Ş. Gurbanov, “Seçilmiş eserleri”, 3 cilt, s.329). Bu karşılaşmanı diğer ilişkilerde uygulaya biliriz. Genellikle edebi ilişkilerin ikinci çeşiti tam ilişki, tarihi içtimai olaylar sonucunda oluşmuştur.

Burada sadece yazarların hayatlarındaki farklı detaylara değil genellekle onların hayatı için tipik özelliklere bakılmalıdır. Konu, süje, biçim gibi özellikler sadece başlangıçtır, esas etki ideada ortaya çıkar. Benzer tarih bazen farklı farklı bazende de bağmsız gelişmenin sonucunda oluşan ilişki idea ilişkisidir.

Örneğin, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar milli kendini anlama süreçte (bu aynı zamanda içtimai süreçtir) faydalandığımız, ilişki kurduğumuz Rus edebiyatı benzer süreçleri geçen Rus toplumunun gelişmesidir. Mirze Celil Memmedeguluzade'nin "Kurbaneli Bey" ve "Ölümler" isimli eserleri Gogol'un "Kolyaska" ve "Müfettiş" eserleriyle süje benzerliğinin olması ideada belli farklılıklar vardır. . Bu halda ki Rusya'daki benzer olaylar Azerbaycan'da da yaşanmıştır (hem de siyasi alanda). Biz Mirze Celil ve Gogol'un benzerliğini tesadüfî ilişki gibi değil bir yazarın başka yazarları beğenmesi sonucunda oluşan ilişki olarak düşünmeliyiz. Söylediklerimizi onaylamak için de ilaveler yapalım. Neden aynı dönemin Azerbaycan yazarları sadece 19. yüzyıl Rus tenkiti realist yazarlardan yararlanmışlar? Peki onlardan öncede örneğin, Kantemir olmuştur?! Gogol, Çehov, Tolstoy, Russo, Molyer, Volter, Şiller, Höte gibi yazarların etkisi zamana göre değil yetiştikleri dönemin özelliklerini aynı dönemdeki Azerbaycan'nın gerçeklerine uygun olmasıyla ilgilidir.

Ada Holli Şisler aynı dönemin Doğu aydınları arasında ortaya çıkan ihtilafı (Avrupa'ya nazaran) aitlik ilişkisinde ele alır. "O dönemin Ağaoğlu ve benzeri insanların aitlik ilişkilerinin sadece o insanın kendine özel tabiatından kaynaklanan bakışları yansıttığını söylenilemez, öyle seçimin aynı zamanda bu ölüm kalım mücadelesinde varlığı belli kimliklerin (burada Avrupa düşünülmüştür T. M.) ne kadar etkili olduğunu da söylemeliyiz. Milli oluşuma bakış insanın kendi duygusu değildir. Kültür, gelişme, modernlik, toplum ve ferdilik anlayışları ve bunların karşılıklı etkisi gibi bir çok özellikleri kapsayan bir konudur". (Holli şisler, s.20) Ahundov'dan başlanan Batı'ya çağırış hiç bir zaman inkar olunamaz. Sadece dönemin yazarları hangi aitlik prensibiyle Avrupa'nı anlatması konusunda tartışıldılar. "Biz Doğuluyuz", "Biz Müslümanız", "Biz Türküz" hala sesi zayıf duyulsa da "Biz Azerbaycanlıyız" bakışları birbirini inkar etmesede "yanımızda ve karşımızda kim olacak?" sorusu sorulur. Doğu'lusak İran ve Arap ülkelerini inkar etmeden onlardan gelen ve onlarla beraber oluşmuş değerlere zarar vermeden Batıdan faydalanmalıyız. Eğer Müslüman isek bu zaman Avrupa kültürü Hristiyan kültürü gibi transformasiya olunur ve daha da koruma mevkiyi sergilenir.

Şunu da belirtmeliyiz ki bu değerler hiç de her zaman birbirini inkar etmez (örneğin, Mirze Celil, Ömer Faik hayatı gibi). Ama bu zaman da bakışlardan biri üst bakış düzeyine yükselir. Örneğin, Mirze Celil hayatında Azerbaycancılık o

anlama gelir ki Türkcülük ve İslam sonraki plana geçebilir. Hatta Mirze Celil tenkit ederken Azerbaycancılığı değil sonraki değerleri tenkit etmiştir: Hesen ağa (“Ölümler”), Hodayar bey (“Danabaş kendinin ehvalatları”) Doğu ve Müslüman gibi tenkit olunmuşlar (bu yönde aslında yeni değildi Ahundzade hayatında da aynı tendensiyanı görüyoruz). Bu zaman ilişkiler “hilas olmak” istenilen aitlik mensupluk tenkitiyle başlar.

Şöyle bir sonuca gelebiliriz ki edebi ilişkilerin tam biçimi aşağıdaki gibidir:

1. Milli diferenselliğin göstergesi ve diğer halklarla integrasiya sürecinde
2. Aitlik-mensupluk arayışları açısından
3. Benzer tarihi siyasi süreçler açısından

Bu üç özellik farklı farklı dönemlerde aktif olmuştur. Ama tam ilişkinin oluşması ve yeni edebi sürece neden olan bu özellikleri XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında Azerbaycan edebi sürecinde görebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Şiheli Gurbanov, “Seçilmiş eserleri”; 3 ciltte, II və III ciltleer. Bakü, 1965.
2. Kamal Talıbzade. “Seçilmiş eserleri”; 2 ciltte, I cilt. Bakü, 1991
3. “XX yüzyılın başları Azerbaycan edebiyatında anane, yenilik ve Ahməd bey Ağaoğlu'nun yaratıcılığı”. Bakü, 2003 (namizedlik disertasiyası).
4. Ada Holly Şissler. İki imparatorluk arasında yeni Türkiye ve Ahmet Ağaoğlu. İstanbul, 2005.